

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

TÜRK KÜLTÜRÜ

SAYI 353

YIL XXX

EYLÜL 1992

HAYAT AĞACI (*)

Ahsen TURAN**

Ağacı mübarek saymak itikadı çok eskidir. Bu kültün yeryüzünün çeşitli toplumlarında olduğu kadar Türk tarih ve folklorunda da tezahürlerine tesadüf edilir.

Hayat ağacı dünyanın merkezinin sembolü olarak kabul edilir. Bu ağaç gökyüzü ile yeryüzünü birbirine bağlayan dikey merkezdir. Çoğunlukla yüksek bir tepenin, yahut dağın üzerinde yetişmiş olduğu, bu dağın dolayısıyla ağacın dünyanın ortasında olduğu ve dallarının gökyüzünün en yüksek katlarına kadar ulaştığı varsayılır. Hatta zaman zaman cennetin içinde olduğundan bile söz edilmektedir.

Hayat ağacının Sümer Kültüründen (Mézopotanya'dan) bütün Asya'ya yayılmış olduğu sanılmaktadır(1).

Diğer kültürlerin folklorlarının çoğunda yer alan hayat ağacı her zaman yeşil, her zaman çiçek açan, her zaman meyve yüklü ve meyvesini yiyeni ölümsüz kılan bir ağaçtır; bu ağaç ayrıca diğer bütün ağaçları bünyesinde taşır(2).

Hayat ağacı dünya ile yer arasındaki kutsal değnek olarak da tanımlanır. Ayrıca bu değnek gökyüzünü de tutmaktadır. Bu değneğin en önemli özelliği de gökyüzündeki ruhlara yol olmasıdır ve bu yolu şaman trans halinde kullanmaktadır(3).

Kozmolojik olarak hayat ağacı yeryüzünün ortasından yükselir; dünyanın göbek kordonu olan ağacın üst dalları Baki Ülgön'ün sarayına kadar ulaşır. Baki Ülgön de semânın onaltıncı katında altın bir dağ üzerinde yaşamakta ve altın bir taht üzerinde oturmaktadır. Abakan Tatarlarının efsanelerinde Demir Dağ'ın zirvesindeki beyaz bir kuş ağacı yedi büyük dala sahiptir.

Tarırlar bu ağacı aynen merkez sütun gibi atlarını bağlamak amacıyla kullanırlar(4).

Bu ağaç, üç kozmik bölgeyi birbirine bağlar. Vasyogan Ostiyak'lara göre dalları gökyüzüne erişirken, kökleri dünyaya uzanır. Sibiry Tatarlarına göre yerin altındaki dünyada bu ulu ağacın bir örneği bulunmaktadır. Bu ağaç dokuz köklü bir çamdır (bazılarına göre ise dokuz tane çamdır) ve ölümler Kralı olan Irle Kan'ın sarayının önünde yükselmekte ve kralın oğulları atlarını ağacın gövdesine bağlamaktadır. Çouk ve doğumun Altay'da ağaçla ilgileri vardır.

(*) Bu araştırmayı Prof. Dr. Dursun Yıldırım Bey'in yardımlarıyla hazırladım. Kendilerine teşekkürü bir borç bilirim.

(**) Ankara İlahiyat Fakültesi Türkçe Okutmanı

(1) Walter Hirschberg, Wörterbuch der Völkerkunde, Stuttgart, 1965, s. 256

(2) Standard Dictionary of Folklore Mythology and Legend, Newyork, 1972, Ed: Maria Leach, Jerome Fried, s. 1123

(3) Valter Hirschberg, a.g.e., s. 256

(4) Holmberg, Ph. D. Uno, The Uythology of oll Roce. Archaeological Institutes America Marshall, Jones, Campany, Boston, 1927, s. 349-350

Goldilere göre üç kozmik ağaç bulunmaktadır. Birincisi gökyüzündedir ve insanların ruhları kuşlar gibi ağacın dallarında konmakta ve dünyaya yeni bebekler taşımak için beklemektedirler. İkinci ağaç dünyada, üçüncüsü ise yer altındadır.

Dolgan ve Yakutlar da çocuk ana rahminde büyürken ruhunun da gökte bir ağaç üzerinde bulunduğu inanırlar(5). Buryatlarda ise ilk insanın ağaç gövdesinde şaşılabilecek bir şekilde açıklık meydana gelerek kalçaya kadar olan bir kadınlık uzvu meydana gelmesiyle zuhur ettiği de söylenir (6).

Moğollar, kökleri Sümer dağının tabanında, tepesi ise aynı dağın zirvesinde yer alan Zambu adlı ağacı bilirler. Tanrılar bu ağacın meyvesiyle beslenir, şeytanlar ise derinliklerine gizlenir ve tanrıları kıskançlıkla izlerler. Buna çok benzer başka bir efsane de Kalmuk ve Buryatlar arasında bilinmektedir(7).

Yakutlarda ise hayat ağacı ilk insanın evidir. Ayrıca bütün ağaçların en iyisi ve en büyüğüdür; dalları üç katlı gökyüzünü delip geçer ve cennete kadar ulaşır. Dallarından açık renkli bir sıvı akar. İlk insanın yanı sıra tüm hayvanlar ve mahluklar bu ağacın yanında yaşar ve bu ağaç hepsinin besleyicisi olarak tanınır. Doğum ve kader ilahesi de bu ağacın bünyesinde bulunmaktadır(8). Ayrıca gövdesinden yarım olarak ortaya çıkan bir kadının insanoğlunu sütü ile beslediğine inanılır.

Hayat ağacının bir başka özelliği de bu ağacın köklerinde veya dibinde hayat suyu bulunmasıdır. Yakut hikâyelerinde ağacın bazen bitki özüne benzer bir sıvıyı küçük köpüklü bir nehir oluşturacak kadar büyük miktarda çıkardığı belirtilir(9).

Osmanlı Türklerindeki Hayat ağacının bir milyon yaprağı vardır. Her yaprağın üzerinde bir insanın kaderi yazılıdır. Her yaprak düşüşünde bir insan ölür. Ostiyakların inancına göre de, yedi katlı bir dağın tepesinde oturan bir tanrıça, bir kişi doğar doğmaz kaderini yaprağın üzerine yazıp yedi katlı ağaca yerleştirir(10).

Hayat ağacı bir yandan evrendeki nesillerin sürmesini temsil etmekte, kozmik hayatın bitmeyen tükenmeyen kaynağını oluşturmakta, kudsiyetin kıymetli muhafazasını üstlenmekte; öte yandan da gökyüzünü ya da cenneti temsil etmektedir(11).

Minusinsk dolaylarında derlenen bir Altay efsanesinde hayat ağacı şöyle anlatılmaktadır:

“Büyük bir dağ yükselir, on iki gök katından
Dağda bir kayın vardı, yaprakları altından(12).

- (5) Bahaeddin Ögel, Uygurların Menşe Efsanesi, DTCF Dergisi, Ankara 1948, Cilt VI, sayı, 1-2, s. 23; V.N. Vasilyef iz obrojeniye Dalgano-Yakutskix duchov kak atributu sonantva, Jivoya starina, 1909, s. 28
- (6) Bahaeddin Ögel, age, s. 23; Skozaniya Buryat, Zopiski, 1890, 1-2, s. 149
- (7) Eliade, Mircea, Shomanism Archaic Techniques of Ecstasy, Newyork 1964, s. 271
- (8) Holmberg, age, s. 351, 358
- (9) Holmberg, age, s. 359
- (10) Eliade, age, s. 273
- (11) Eliade, age, s. 271
- (12) Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, 1. Cilt, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara, 1971, s. 107; Schiefner, Minusinsk, Heldensagen. s. 62

Şamanlığa mensup kimselerin fikrinde dünya bir sürü katlardan ibarettir; Yukarıdaki katlar ışık âlemi olan semayı, aşağıdaki katlar da karanlıklar âlemini meydana getirirler. Kişi oğullarını yaratan, koruyan ve muhafaza eden bütün iyi ruhlar, tanrılar yukarı katlarda oturur. Işık âlemi, tabiattaki bütün hayat tezahürlerini elinde bulundurur(13). Bu efsanede dağın göğün on ikinci katında olmasının sebebi dağların tanrı mekânı(14) olmasındandır. Fonksiyonları bakımından benzerlik gösterdiklerinden dağ ve kayın ağacı aynı mekan içinde değerlendirilmiştir.

Yakut Türklerinin bir nevi, millî destanı olan Er-Sogotoho efsanesi de Hayat ağacı ile ilgili bütün bilgileri ihtiva eder.

İ.A. Hudyokov tarafından derlenen Er-Sogotoh efsanesinde Hayat Ağacı sekiz köşeli dünyanın göbeğinden göklere kadar uzanmaktadır.

Dünyamız Yakutlarca sekiz köşeli imiş
Yerin ortası ise sarı göbekli imiş,
Dünyanın göbeğinde bir de ağaç var imiş
Bu ağaç büyük imiş göklere çıkar imiş(15).

Hayat ağacının, dünyanın merkezinin sembolü olarak kabul edildiğini daha önce söylemiştik. Eliade Şamanizm adlı eserinde dünyanın merkezini, dünyanın göbeği olarak tasavvur etmekte, Hayat ağacını da dünyanın göbek kordonu olarak tanımlamaktadır.

A. Th. Von Middendorff'un derlediği Er-sogotoh efsanesinde de Hayat ağacına Hakan ağacı adı verilmiştir. Bu efsanede de Hayat ağacı:

"Ağaç Hakan büyüktü, her şeyin esasıydı,
Varlık ona bağlıydı, gökle yer binasıydı.
Kökleri kaplar idi yeraltı dünyasını,
Zirvesi deler idi göğün döküz katını,
Tam yedi ayak idi ağacın yaprakları"(16).

diye anlatılmaktadır.

Hükümdarlar tanrının buyruklarını öğrenip halkına iletmek için Tanrıyla buluşmaya giderler. Bunun için de aynı Şaman gibi bu yolculukta Kayın ağacını kullanırlar. Bu sadece Şamanlara bazı din adamlarına ve hükümdarlara mahsustur. Bunun için de Kayın ağacı atalar makamı olarak bilinmektedir. Bu efsanede de Hayat ağacına "Hakan Ağacı" denmesinin sebebi budur.

Holmberg, Yakutların efsanelerine göre bu ağacı şöyle tarif etmektedir:

"Bu ağacın kabuğu ve budakları gümüşten özsuğu altından olup kozalakları dokuz köşeli kadehlere benzemekte, yapraklarının genişliği at nalı büyüklüğündedir. Ağacın tepesinden köpük köpük cennetlere layık sarı bir sıvı akmaktadır. Yoldan geçen gezginler bu sıvıdan içtikleri zaman yorgunlukları hemen geçer, açlar doyar"(17).

(13) V. Radloff, Sibiryadan Seçmeler, Çev: Ahmet Temir, K.T. B.V. 1986 Ankara, s. 214-215

(14) Hikmet Tanyu, Dinler Tarihi Araştırması, Ank. Üni. İlahiyat Fak. 1973, s. 30

(15) B. Ögel, a.g.e. s. 100, Hudyokof, Hualinskiy Sbornik, s. 112

(16) B. Ögel, a.g.e. s. 98; A.A. Th. Von Middendorff Reise, 111, s. 87

(17) Holmberg, a.g.e., s. 351

Yine Yakut efsanelerine göre bu ağaç, "İlk insan"ın evi, yani bir çeşit cennettir. İnsanoğlu dünyaya ilk indiğinde, yaratılış sebebini merak etmiş, "dalla.ı gökyüzünü delip geçen" ve dallarından açık renkli sıvının aktığı" ağaca yaklaşmış, sıvıyı tatmanın nimetlerini sindirirken, ağacın ortasında bir delik görmüş; bu delikten sadece beline kadar kısmı görünen bir kadın görünmekteymiş ve kendisine insan oğlunun babası olması için yaratıldığını söylemiştir.

Aynı efsanenin başka bir varyasyonunda ise ilk insan, ilk kez dünyaya indiği yere bakar ve indiği yeri merak eder. Doğuda geniş, açık renkli bir ova, ovada heybetli bir tepé ve tepenin üstünde de dev gibi bir ağaç görülür. Bu ağacın reçinesi saydam olup, hoş kokar. Kabuğu hiç kurumaz ve çatlamaz. Öz suyu gümüşsü yaprakları buruşmaz, kozalakları ise içi içe konmuş kadehlere benzerler. Ağacın tepesi, cennetin yedi katının üstüne çıkmış, tanrıların başı olan Yryn-ai-tojon'un atını bağlama direği görevini üstlenmekte, Kökleri, yer altındaki derinliklere ulaşmakta, orada yaşayan acayip mitolojik yaratıkların evlerinin sütunlarını oluşturmaktadır. Yaprakların yardımıyla ağaç, cennette yaşayanlarla konuşabilmektedir(18).

Midderdorf da Hayat ağacından şöyle bahsetmektedir:

"Çimenlerin üzerinde büyüyen ağaçların en kralıdır. Üzerinde mavi gökyüzünün salındığı bu ağaç öylesine yaşlıdır ki, yaşı yüzyıllarla hesaplanmaz. Kökü Hadese kadar inerken taç dalları cennetin dokuzuncu katına ulaşır. Her yaprağın büyüklüğü yedi, kozalakların büyüklüğü ise dokuz kulaçtır. Köklerinin dibinden kaynayan suya "sonsuz su" adı verilir. Yaşlandıkları zaman aç ve yorgunken, ak ya da kara sürülerin, bu ağaçtan akan suyu içtikleri yahut dal ve kozalaklarından akan özünü yaladıkları zaman, eski gençlik ve coşkularına yeniden kavuştukları görülmüştür. Ayrıca ağacın cini olarak kabul edilen "beyaz saçlı yaşlı tanrıça" ağaçtan bir kuş gibi ortaya çıktığı zaman, ağaç çatlar, inler ve tanrıçanın tekrar ağaca dönmesine kadar gid gide küçülür(19).

Holmberg, Hayat Ağacının ne şekilde olursa olsun, ister dünyadan bağımsız bir şekilde yükselsin, ister yüksek bir dağın veya tepenin üzerinde yer alsın, yahut da gökyüzünün bir katında olsun, şeklinin önceki çağlarda tanrıların atlarını bağladıkları, dünyaya açılan sütunlu geçiye benzediğini söylemektedir(20).

Bu kozmik ağaç, yaratılış, oluşum, salt gerçek ve ölümsüzlük fikirleriyle ilgilidir ve yukardaki örneklerde de gördüğümüz gibi kadın, kaynak, süt, hayvan, meyve gibi semboller ile zenginleştirilmiştir.

Hayat Ağacı, efsanelerinin çoğunda ya bir kaynağın kıyısında yahut göl yada deniz kenarında, hatta zaman zaman suyun içinde yer almaktadır. Bir Munusinsk Tatar şiirinde ağacın kendini bu suyla beslediği vurgulanır:

"On iki cenneti delip geçen
Bir dağın zirvesindeki
Gökyüzünün sisli derinliklerinde
Bir Huş ağacı var.
Ağacın yaprakları altından,
Ağacın kabuğu altından,

(18) Holmberg, age., s. 351, 352

(18) Holmberg, age., s. 353, 354

(20) Holmberg, age., s. 349

Verde, ağacın dibinde içi hayat suyu dolu bir çukur var,
Ve bu çukurda altın bir kepçe var....”

Şiirin ilerleyen mısralarında “Huş”ın Tanrının özellikle görevlendirdiği Tatarların atası yaşlı Tatar tarafından gözetildiğinden bahsedilmektedir(21).

Altaylıların yaratılış destanında da ağacın dokuz dalından dokuz insanın bu dokuz insandan da dokuz oymağın türeyişi anlatılır.

“Günlerden bir gün idi, Tanrı dolanıyordu,
Baktı bir ağaç gördü, göğe tırmanıyordu.
Garip bir ağaç, idi, dalsız budaksız idi
Tanrı bunu görünce kendi kendine şöyle dedi:

“Çıplak kalmış bir ağaç, böyle dalsız budaksız,
Zevk vermiyor gözlere görünüşü pek tatsız!”

Tanrı yine buyurdu: – Bitsin, dokuz dalı da!
Dallar çıktı hemence, dokuzlu budağı da
Kimse bilmez Tanrının düşüncesi ne idi
Soylar türesin diye şöylece emir verdi:

“Dokuz kişi kılın, dokuz adın kökünden
Dokuz oymak türesin, dokuz kişi özünden!”
Burada bu kozmik ağaç doğurganlığı ifade etmektedir.

Altay şamanlarına göre, “insanlar türediği zaman Umay Anamızla beraber iki kayın ağacı da yere inmiştir”(22). Altaylı Sagay, Sor, Kaç, Televüt ve başka ulusların kamları, kayın ağacı bulundurmada ayın yapmazlardı. Kaç Şaman, kayın ağacına, kurban sunarak şöyle hitap eder:

Altın yapraklı mübarek kayın,
Sekiz gölgeli mukaddes kayın,
Dokuz köklü altın yapraklı bay kayın
Ey mübarek kayın ağacı, sana kara yanaklı
Ak kuzu kurban ediyorum.

Şamanın gökyüzü seyahatinde bindiği kayın ağacı Dünya Ağacı olarak tasavvur edilir(23). Bu kozmik ağaç Şaman için elzendir. Buryatlarda şaman ayini esnasında şamanın göğe çıkışını temsil eden törende, kayın ağacı, göğe giden yolun girişini belirtir. Buna “udeşi – burhan” (kapı muhafızı, kapı ilahı) denir(24). Buryatlarda şaman seçiminde şaman, namzedi dokuz huş ağacının etrafında dokuz kere dolandırılır(25). Genç kam, davul yerine, yölge adı verilen küçük bir yay veya kayın ağacından asa kullanır(26). Kayın ağacından yapılan asa kamların ayin esnasında en mühim aletidir. Samoyet şamanları, bu asanın yardımı ile gâibten haber verebilirler(27).

(21) Holmberg, age, s. 350

(22) B. Ögel, Türk Mitolojisi, s. 453

(23) Valter Hirschberg, Wörterbuch der Völkerkunde, s. 256

(24) Eliade, age, s. 117

(25) Eliade, age, s. 119-120

(26) Abdülkadir İnan, Tarihte Bugün Şamanizm TTK, Ankara, 1972, s. 64-44

(27) Eliade, age, s. 227-228

Şamanların davullarında güneş, ay, yıldız, şimşek resimleri yanında kayın ağacı resmi de bulunur. Şaman davulu da tokmağı da yapıırken kayın ağacı kullanılır. Her davul, şamanın ölümünden sonra ormana götürülüp parçalanır ve bir ağacın dalına asılır. Beltirler ve Sagaylar da gök veya dağ kurbanı ayinini kayın ağacı altında yaparlar. Hatta şaman çadırının önünde ve içinde kozmik ağacın benzerini yapar(28).

Şamanist Türkler arasında kayın ağacının altına gömülme veya cesedin bu ağaç üzerinde teşhiri makbuldür(29).

Kırgızlar, Oğuzlar ve Hazarlar gibi Türk boylarında da cesedi tabut içinde, bir ağaç dalına asmak gibi adetler vardır(30). Bunun da sebebi cesedin ağaç üzerine asılarak, buradan gökyüzüne Tanrıya daha çabuk ulaşmasını sağlamaktır.

Altay efsanelerine göre, dünyanın ortasında evrenin merkezinde Bai-Tıgön'ün yerleşim bölgesinin tepesinde dünyanın en büyük ağacı olan dev bir gümüş çam yükselmektedir(31).

Eski Türklerde mukaddes ağaçlar çam, kayın (huş) ve ardıçtır. Çam ağacına eski Türkler Fusuk derler. Fusuk dişi sayılırdı.

Chou devrinde, yeni yurt kurma âyininde dikilen ağaç veya orman, aynı zamanda, kurucu sülalenin hükümdarlık timsali ve mabud payesi alan ata ruhlarının makamı sayılıyordu. Chouların ilk atası ve yer mabudu Hou-chi'nin mezarı, bir göl içinde, bir ağaç dibinde idi. Bu ağacın dünyanın merkezini tayin ettiğini ve hükümdarların bu ağaçtan göğe çıktığı sanılıyordu.

Milattan sonraki devirlerde, orman etrafında at koşturmak ayini de Tabgaçların mensup olduğu "Hsie-gi" boylarının kadim bir âdeti olarak biliniyordu. Merasimde Tabgaçlar, göğe, yer ve hükümdar atalarına kurban verdikten sonra ağaçlar (bilhassa kara ağaçlar) dikerek mukaddes ormanı vücoda getirirlerdi. Böylece Choularda olduğu gibi ağaç, sülale timsali ve atalar makamı olmakta idi.

Çinlilerin Kao-ch'e ve Ti'e-le dediği M. 486-640 arasında kağanlık kuran Türk boyları da ağaç ile ilgili ayin yapıyorlardı(32).

Orta Asya'da geniş bölgelere yayılmış Kırgızların milli destanı Manas Destanında da ağaç, kültü ile ilgili motifler bulunmaktadır. Manas annesinin tek oğludur. Manas doğmadan evvel Manasın babası Yakup Han, karısı Çurçı'nın çocuğu olmayışını ve bu konudaki tedbirsizliğini destanda şikayetle anlatır:

"On dört yıldır oldı, ona dahi olmadı!
Kutsal bir yere gidip, adım bile atmadı
Kutsal pınara gidip, yanında bile yatmadı!
Bir elmanın altına giderek oynamadı."(33).

(28) A. İnan, age, s. 64-94

(29) İbn-i Fazlan Seyahatnamesi, Haz: Ramazan Şeşen, İstanbul, 1975, s. 40, dipnot 67.

(30) Emel Esin, Türk Kozmolojisi, Edebiyat Fak. Mat. İst. 1979. s. 8Ş

(31) Holmberg, age, s. 349

(32) Emel Esin, age, s. 81, 82, 83

(33) B. Ögel, Türk Mitolojisi, s. 506

Buna göre Manas destanında, kısır kadınların kutsal elma ağacının altında oynamaları ile çocuklarının olacağı inancı ortaya çıkmaktadır.

Çocuğu olmayan Yakut kadınları da kutlu bir ağacın dibinde boz at derisi üzerinde "yer sahibi"ne yalvarırlar; ağlaya sızlaya dua ederler. Bu duadan sonra çocuk sahibi olanlar bunun Tanrıdan, yer ağaç ruhları tarafından verildiğine inanırlar(34).

Bazı toplumlarda yeni doğan çocuklar için dikilen ağaçlar vardır. Öyle ki bu adet çocukla ağaç arasında bir kader birliğini sembolize etmek, çocuğun başına gelenlerin ağacın ya da tersinin, yani ağacın başına gelenlerin çocuğun da başına geleceği inancını pekiştirmektedir. Bu durum "alter-ego" (öteki ben) inancının bir çeşididir(35).

Manas destanında da bunun bir örneğini görüyoruz:

Manasın öldükten sonra dirilmesi esnasında karısı Kanıkey, rüyasında bir kavağın göklere kaçar yükseldiğini, kayın pederi ve kayın validesinin de bu kavağa tırmanarak gökyüzüne çıktığını görür.

Burada kavak ağacının gökyüzüne uzaması, Manasın dirilişine işaretler. Kanıkey rüyasını babası Yakup-Han'a şöyle anlatır:

"Bir kavak büyüyerek, ta göklere dek çıktı
Birini sen eğmiştin, kavağın dallarından
Birini de annesi tutmuştu kollarından
Göğe çıkmış idiniz, dallara tutunarak,
Sonra da kayboldunuz bulutlara dalarak."

Manasın oğlu Semetey Han'ın karısı Ay çörek de oğlu Seytek Han'a 7 aylık hamileyken rüyasında bir deniz ve ortasında da bir kavak görür. Bütün evliyalara ve ruhlar buraya toplanmış, ata binerler ve bir kurban isterler.

Ay Çörek'in rüyasına göre istenen kurbanı Semetey Han'dır. Nitekim Semetey, Er Kuyaş tarafından öldürülür. Deniz ve ortasındaki ağaç ise soyun devamına ve hakimiyetine işaretler ki, Semetey'in oğlu Seytek Han, yanına annesini de alarak Manas Han'ın eski yurdu Talas Vadisindeki Kul Ata boyuna gider, otağını kurar. Üç-Koşay'la Talas bölgesini elinde tutar. Devletin sınırı, batıdaki Taşkent'e kadar uzanır.

Ağaç motifi, Türklerde hükümdar sülâlesinin timsali olarak görülüyordu. Göktürklerle göre, "Oğul, soy ağacının kütüğü, kardeş ise, o ağacın yaprakları gibi idiler. Ünlü Göktürk Kağanı Işbara Kağan öldüğü zaman, oğlu daha küçüktü. Bu sebeple devletin ileri gelenleri toplanmış ve Işbara Kağan'ın küçük kardeşini kağanlık tahtına çıkarmışlardı. Fakat yeni kağan bir nezaket olarak, Işbara Kağan'ın oğluna bir elçi gönderip, "kendisinin Işbara Kağan soyunun yaprakları; oğlunun da kütüğü olduğunu" hatırlatmıştı. Bunun için de Işbara Kağanın oğlunu, kendi yerine kağanlık tahtına oturması için davet etmişti(36).

Orhun Nehri'nin kaynaklarını aldığı dağ ve ormanlar, bütün Orta Asya halklarınca kutsal idiler. Türkler, Orhun Nehri'nin kaynaklarını aldığı dağ ve ormanlara "Kutsal Ötügen Ormanı", nehrin çevirdiği ovaya da "Ötügen Yurdu" demişlerdi.

(34) A. İnan, age, s.

(35) Sedat Veyis Örnek, 100 Soruda İlkelerde Din, Büyük, Sanat, Efsane, İst. 1971, s. 102-103

(36) B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları II, 1000 Temel Eser, M.E.B. Yay. s. 23

Ötügen bölgesinin kutsal bir yer sayılmasının elbette ki Orta Asya inanç ve mitolojisine dayanan bir çok sebepleri vardı. Sibiry ve Çin Mitolojisine göre, "yerin, gökle birleştiği" bazı kutsal bölgeler ve dağlar vardı. Bu sebeple de böyle bölgelerdeki yerler, ormanlar ve dağlar kutsal idiler. Göktürklerde Ötügen Yış" yani "Ötügen Ormanı" büyük bir önem taşırdı. Orası "Iduk" yani "kutsal" bir yer idi. Göktürk kağanlarının Oran Örgin'-i olan Ötüken - kuş dört çihetin kavşağı durumundaydı. Yani kainatın merkezi sayılmıyordu(37). Göktürklerde Ötügen yış Vladimirtsov ve Pelliot'a göre, Türklerce, devlet kutu veren bir yer tanrısının makamı sayılıyordu(38). Türklere göre Ötügen, bir bakıma maddeyle mana aleminin düğüm noktasıydı.

Göktürk kitabelerinde, Türklerin Ötügen Yış'tan uzaklaşmaları halinde başlarına türlü belaların geleceğine; buralarda yaşarlarsa huzur içinde ömür süreceklerine, sıkıntıya düşmeyeceklerine işaret edilir. Aşağıdaki ifadelerle bu fikir daha belirginlik kazanacaktır:

"O yirgerü barsar Türk budun ötekci sen Ötüken yir olurup orkış tırkış Isor nang bunguş, yok. Ötüken yış olursa benggü il tuta olurtacı sen"

(O yere doğru gidersen Türk Milleti öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kotile gön derisen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında otursan ebediyen il tutarak oturacaksın)

"... bunca yirke tegi yarılıtm Ötüken yısta yiğ idi yok ermiş il tutsık yir Ötüken yış ermiş"

(Bunca yerlere yürüdüm ama Ötüken Ormanından yeği yokmuş, il tutacak yer Ötüken Ormanıymış.)(38).

Bu ormanın önemi Uygurlarda daha az değildir(40). Çünkü Uygurlar Ötüken'e çok yakın bölgelerde yaşamışlar ve oralarda türemişlerdir.

Uygurların türeyiş efsanesinde de "Ağaç Kültünün" önemli bir yeri olduğunu görüyoruz. Bu efsaneye göre: "Kara Korum adlı bir dağ vardı. Bu dağdan iki nehir çıkardı. Bu nehirlerden birine Selenga ve diğerine de Tola adı verilir. Bir gece bu iki nehir arasındaki bir ağaç üzerine kutsal bir ışık inmişti. Halk bu ışığı görünce bu ağacı beklemeye başlamışlardı. Bu ışık indikten sonra ağaçta bir şişkinlik peyda olmuş ve ağacın gövdesi tıpkı gebe bir kadının karnı gibi şişmişti. Dokuz ay on gün geçtikten sonra, ağaçtaki bu şişkinlik çatladı ve ağaçtan beş çocuk doğdu. Bu çocuklardan en küçüğünün adı Böğü Han idi"(41).

Böğü Han, Uygurların Kaanı oldu. Kendisinden sonra gelen 30'dan fazla söyü da Uygurların başında kaldı.

Uygurların Türeyiş Efsanesinde olduğu gibi Oğuz Kağan destanında da ağaçla ilgili bir takım motifler bulunmaktadır. Oğuz Kağan, ikinci karısını göl ortasında bir ağacın kovuğunda bulmuştur:

"...Bir gün Oğuz Kağan ava gitti. Önünde bir göl ortasında bir ağaç gördü. Bu ağacın kovuğunda bir kız vardı. Yalnız oturuyordu. Çok güzel bir kızdı. Oğuz Kağan, onu görünce aklı gitti. Yüreğine ateş düştü, onu sevdi, aldı"(42).

(37) B. Ögel, age, s. 117-118; E. Esin age. 1979; s. 2

(38) Mehmet Eröz, Türkiyede Alevilik ve Bektaşilik, İst. 1977, s. 371; Emel Esin "Ötüken Yış" Atsız Armağanı, İst. 1976, s. 155. 159

(39) Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, İst. 1973, s. 66

(40) Sencer Divitcioğlu, Kök Türkler, Ada Yayınları, İst. 1987, s. 107

(41) B. Ögel, Türk Mitolojisi, s. 81-82

(42) Muharrem Ergin, Oğuz Kağan Destanı, İst. 1988, s. 16

Yine Oğuz Kağan Destanında Oğuz Han, H-Barak Kavmi ile savaşı ve yenileceğini anlayınca iki nehrin arasında meydana gelen adacığa çıkar. H-Barakları yendikten sonra Oğuz, bu yerde 17 yıl kalp dinlenir. Bu arada Oğuz'un savaşta ölen askerlerinden birisinin karısı içi oyulmuş bir ağaçta doğum yapar. Oğuz Han çocuğun adını Kıpçak koyar (Türk Dilinde içi oyulmuş ve çürümüş ağaca denir). Diğer Türklerin fikrinde bütün Kıpçak kavimleri bunun neslinden oluşmuşlardır(43).

Uygurların türeyiş destanını da göz önünde bulundurursak iki nehir arasındaki veya göl ortasındaki ağaçtan insanların türemiş olmaları, Türk Mitolojisinin en önemli motiflerinden birisidir.

Oğuzlarda ağaç kültürünün, İslamiyeti kabul ettiklerinden sonra bile devam ettiğini Dede Korkut hikâyelerinden anlıyoruz. Dede Korkut hikâyelerinde Şamanizm kültürlerinden, ağaç kültürü çok açık olarak göze çarpmaktadır.

Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü hikâyede de Basat Tepegöz'e:

"Atam adın sanar olsan kaba ağaç
Anam adın sanar olsan kağan aslan
Menüm adum sorarısın Aruz-oğlu Basattur" cevabını verir.

Salur Kazan'ın oğlu Uruz ağaca asılmak için getirildiği vakit, "Kon meni bu kaba ağaçla söyleşeyim" der ve ağaca şöyle hitap eder:

"Ağaç ağaç derisem sana arlanma ağaç
Mekke ile Medinenün kapusu ağaç
Musa kerimün asası ağaç
Büyük büyük suların köprüsü ağaç
Kara kara denizlerin gemisi ağaç
Şah-ı Merdan Alinün Döldülünün eyeri ağaç
Zülfikarun kınıyılan kabzası ağaç
Şah Hasanılan Hüseyinün beşiği ağaç
Eğer erdür, eğer avratdūr korhusu ağaç
Başun ala bakar olsam başsuz ağaç
Dibün ala bakar olsam dipsüz ağaç
Meni sanā asarlar götürmegil ağaç
Götürecek olunsan yiğitliğüm seni tutsun ağaç
Bizim elce gerek idün ağaç
Kara hindu kullarına buyuraydım
Seni pare pare doğrayalırdın ağaç"(44).

Kam Püre'nin oğlu Bamsı Beyrek'in öldü sanılması üzerine evine döndüğünde gelinleri kayın valide ve kayın babasına Beyrek'in geldiğini, "... Kaba ağacın kurumuştu yeşerdi ahir..."(45) sözleriyle anlatır.

Dede Korkut hikâyelerinin sonundaki dualarda da "devletlü kaba ağacın kesilmesin" diye ağaca ayrı bir yer verilmektedir.

(43) A. Zeki Velidi Togan, Oğuz Destanı (Reşideddin'in Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili)ENDERUN Kitapevi, İst. 1982, s. 25-26

(44) O. Şaik Gökyay, Dedem Korkudun Kıtabı, M.E. Basımevi, İst. 1973

(45) M. Necati Sepetçioğlu, Dedem Korkut, Toker Yay. İst. 1972, s. 86

Bu "devletli kaba ağacın" tarihimizde çok özel bir yeri vardır. Osman oğullarının ilk devirlerine ait tarihi kayıtlar bize Osman Gâzi'nin rüyasında gördüğü ağaçla ilgili bilgi vermektedir: "Osman Gâzi uyuyunca rüyasında gördü ki, Şeyh Edebalı'nın koynundan bir ay doğar, gelir. Osman Gâzi'nin koynuna girer. Bu ayın Osman Gâzi'nin koynuna girdiği demde göbeğinden bir ağaç çıkar. Gölgesi dünyayı tutar. Gölgesinin altında dağlar vardır. Her dağın dibinden sular çıkar. Bu akan sulardan kimi içir, kimi bahçeler sular kimi çeşmeler akıtır.

Osman Gâzi uykudan uyanır. Şeyh'e haber verir. Bunun üzerine Şeyh der ki: "Oğul Osman! sana müjde olsun ki, Hakk Teala sana ve nesline padişahlık verdi, mübarek olsun" (46).

Osman Gâzi nin rüyasında gördüğü ağaç, su ve dağ kültlerinin bir arada olması ve bu ağacın "hakimiyet ve "soyun devamını" ifade etmesi bakımından "Hayat Ağacı" ile benzerlik gösterdiğini görüyoruz.

Türklerin yaşadıkları alanın her yerinde paçavralar bağlanmış ağaçlar görmek mümkündür. Altaylar ağaçlara nezir için bağladıkları paçavraya "Valoma" derler(47). Anadolu'da ise ağaçlara çaput bağlanır.

Şamanistlerin ilahilerinde kayın ağacına "bay kayın" denilmektedir. Şamanizmin kalıntılarını muhafaza eden Müslüman Türkler de özelliği olan ağaçlara "bay kayn", "bay çavul" derler ve bunlara "nezir" diye paçavra bağlarlar.

Yörükler, Türkmenler ve bir çok köy halkı ulu ağaçları kesmenin iyi bir şey olmadığına, uğursuzluk getireceğine inanırlar, bazı kutlu tanınan ağaçlara bez' bağlarlar. Bu ağaçların dibindeki yatlara dilekte bulunurlar(48).

Ulu ve tek ağaçlar, yatır ve türbelere yakın ağaçlar insanların çeşitli adakları için ziyaret ettikleri yerler olmuştur.

Şir-Abâd Kasabası civarındaki Karadağ kutlu sayılır. Dağın tepesinde bir evliya mezarı bulunduğu inanırlar. Burası Özbek takay boyunun ziyaretgahıdır. Halk her yıl buraya toplanıp kurban keserler ve ağaçlara paçavra bağlarlar(49).

Afyon Kız Kulesi de Hıdrellez ve Cuma günleri halk tarafından ziyaret edilmektedir. Kapının önündeki "Uçmak Ağacı"na dilekte bulunan bir kimse kendi eşyasından bir bez bağlamaktadır(50).

Siirtte kayın ağacının kutsal sayılıp çaput bağlanması, Beyşehir köylerinde çocuk isteyen kadınların ihtiyar bir ağacın altından geçerek dua etmeleri yaşayan örneklerden bir kaçıdır.

Edremit alevileri karınları ağrıyan çocuklarına şu duayı okurlar, "Dağlar taşlar ulu gaba ağaçlar, goca çaylar, goyun oğlu Yusuf hû! Gel çocuğumun karnının ağrısını al"(51).

(46) Aşık Paşaoğlu Tarihi, 1000 Temel Eser, M.E. Bas. İst. 1970, s. 10-11

(47) W. Radloff, Sibiryadan, Cilt II s. 22

(48) A. İnan, Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1991, Cilt 2, s. 244

(49) Hikmet Tanyu, Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri, Ankara, 1967, s. 325

(50) Mehmet Seçkin, 'Afyonda Dilek ve Adak Yerleri, Lisans Tezi (basılmamış) İlahiyet Fak. Ankara, 1967

(51) Mehmet Eröz, age, s. 366-367

Günümüzde ağaç dallarından ve meyvalarından yapılan bir çok nazarlık mevcuttur. Mesela iğde ağacının dalları ve meyvesinin çekirdekleri kara ağaç, ardıc, kayın, kara çam... gibi ağaçların dalları kem göze karşı nazarlık olarak kullanılır.

Tütsü yapmak için kullanılan diğer ağaçlar ise günlük, öd ve ardıc ağaçlarıdır.

Anadolu'nun pek çok köyünde de düğünlerde çam dalı, şekillendirilmiş süsleme ağaçların kullanıldığı görülmektedir. Halk arasında ve kullanılan yörelere göre düğün bayrağı, çalı, nalul, toğlah... vb. adları verilen süsleme ağaçların şamanlıkla bir ilgisi olduğu muhtemeldir. Bu ağaç, bolluğun, evliliğin ve soyun devamı dilenerek hazırlanır(52).

Bugün "Hayat Ağacı", Anadolu'da dokuma, işleme, örgüde, motif olarak kullanılmaktadır. Kayın Çam, Ilgın, Meşe, Sedir, Akasya, Çınar, Söğüt... gibi ağaçlar halı ve diğer kirkitli dokumalarda genellikle stilize edilmiş şekilde kullanılır.

(52) Haydar Çetinkaya, Kars Yöresi, Terekeme Köy Düğünlerinde Şah Bézeme ve Kaldırma Geleneği, 2. Milli Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IX Cilt, Gelenek Görenek ve İnançlar, Ankara 1982, s. 83-92